

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 341.96:349.2

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА З ГАЛУЗЯМИ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ

Белогубова О.О.,
к.ю.н., доцент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена розгляду питань галузевої приналежності міжнародного приватного трудового права та його співвідношенню з іншими галузями права, які регулюють трудові відносини. Робиться висновок, що між міжнародним приватним трудовим правом та міжнародним трудовим правом немає конкуренції за сферу регулювання, бо характер та зміст правовідносин, суб'єктний склад у них різні. Вони доповнюють один одного, мають деякі схожі джерела та забезпечують регулювання трудових правовідносин на будь-яких рівнях та різними механізмами.

Ключові слова: міжнародне приватне трудове право, міжнародне приватне право, міжнародне трудове право, трудові відносини з іноземним елементом.

Белогубова О.А. / СООТНОШЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА С ОТРАСЛЯМИ, КОТОРЫЕ РЕГУЛИРУЮТ ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина

Статья посвящена рассмотрению вопросов отраслевой принадлежности международного частного трудового права и его соотношению с другими отраслями права, регулирующими трудовые отношения. Делается вывод, что между международным частным трудовым правом и международным трудовым правом нет конкуренции за сферу регулирования, поскольку характер и содержание правоотношений, субъектный состав у них разные. Они дополняют друг друга, имеют некоторые схожие источники и обеспечивают регулирование трудовых правоотношений на любых уровнях и различными механизмами.

Ключевые слова: международное частное трудовое право, международное частное право, международное трудовое право, трудовые отношения с иностранным элементом.

Belogubova O.A. / THE CORRELATION OF PRIVATE INTERNATIONAL LABOR LAW WITH OTHER BRANCHES THAT REGULATE LABOR RELATIONS / Odessa Law Academy, Ukraine

The article considers the issues of system belonging of international private labor law and its relationship with other branches of law that regulate labor relations.

The independence of labor law in the system of national law does not mean it is impossible that there are some specific relations which are regulated not only by labour, but also private international law. This occurs when the relations that are the object of labor law of certain State «go» beyond its jurisdiction.

Theoretical attempt to distinguish the labour relationship with a foreign element from the scope of private international law was made in 1969 by Hungarian scientists I. Sasi, who divided private international law international labor law, seeing it as a relatively independent branch of law along with labor law.

Between private international labor law and international labor law is a close relationship, primarily through international agreements on labor issues that apply to aliens who are both sources of private international labor law and international labor law. As a source of international labor law, such an agreement is the state's commitment to establishing conditions of work and employment, and real labor relations develop in enterprises between foreign workers and management.

In our opinion, it is reasonable in relation to the employment relationship with a foreign element in the international private law use the concept of «private international labor law» and international labor law apply only in public international law.

Key words: private international labor law, private international law, international labor law, labor relations with a foreign element.

Актуальність проблематики. Трудові відносини традиційно є сферою національного трудового права, предметом регулювання якого є трудові відносини, що підпадають під юрисдикцію певної держави. У тих випадках, коли в трудових відносинах присутній іноземний елемент, ці відносини належать до сфери міжнародного приватного трудового права. Виникає питання про поширення на ці відносини національного трудового права і про співвідношення між трудовим правом і міжнародним приватним трудовим правом.

Стан дослідження. Різні аспекти трудових відносин з наявністю іноземного елемента ставали предметом дослідження в роботах вітчизняних і зарубіжних авторів: Е. М. Аметистова [1], Д. К. Бекашева [2], С. О. Иванова [3], І. Я. Кисельова [4], В. Г. Шкунаєва [5], І. Янулова [6], В. Фрідмана [7], Н. Валтікоса [8], Дж. Потобського [9].

Метою даної статті є висвітлення основних підходів до питання співвідношення міжнародного приватного трудового права з галузями, які регулюють трудові відносини

Виклад основного матеріалу. У контексті проблематики віднесення до сфери регулювання міжнародного

приватного права трудових відносин цікавим є питання про співвідношення трудового і цивільного права. І якщо у вітчизняній доктрині підтверджується їх самостійний характер, то іноземні доктрини і практика не настільки однозначно відповідає на це питання. У XIX столітті згідно з англійським правом основні цивільно-правові засади про контракти застосовувалися при спорах про трудові відносини [10, с. 29]. На думку англійських судів, трудові спори по суті належали до договірних спорів. І лише з часом судова практика почала розмежовувати класичне застосуване право про контракти і так звані контракти про найм робочої сили, або трудові контракти. У багатьох державах трудові відносини досі регулюються нормами цивільного права. Така ситуація має місце, наприклад, у праві Швейцарії, Італії, Нідерландах, де трудовий договір включений у цивільні кодекси і розглядається як вид приватноправового договору.

Самостійність трудового права в системі внутрішньодержавного права, в тому числі й українського, не означає неможливості наявності специфічних відносин, які будуть

регулюватися не тільки трудовим, але і міжнародним приватним правом. Це відбувається в тому разі, коли відносини, що становлять об'єкт трудового права відповідної держави «виходять» за межі юрисдикції.

При здійсненні трудової діяльності громадянами України на території іноземної держави, так само як і при здійсненні трудових функцій іноземцями в Україні або на українських підприємствах та в організаціях, потенційними регуляторами даних правовідносин може бути як трудове право України, так і трудове право, до якого належить іноземний елемент. Самостійність галузі трудового права від цього не обмежується, але правовими нормами, що забезпечують вибір компетентної правової системи, вже будуть не норми трудового права, а норми міжнародного приватного трудового права.

У рамках міжнародного (публічного) права виділяють міжнародне трудове право. Виходячи з міждержавної природи міжнародного права, класичний підхід до сфери регулювання міжнародного трудового права – міжнародне співробітництво держав у сфері регулювання трудових відносин.

Як галузь міжнародного права міжнародне трудове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права, що стосуються трудових прав людини, зайнятості, умов праці, соціального партнерства, соціального забезпечення [2, с. 9]. Міжнародне трудове право визначено югославським професором М. Йосиповичем як «галузь міжнародного права, що представляє собою особливу систему юридичних норм, що регулюють відносини між його суб'єктами з метою захисту трудових прав працівників та їхніх професійних організацій за допомогою добровільного встановлення певних юридичних і фактичних гарантій цих прав і поліпшення умов праці та побуту працівників» [11, с. 26]. Головним результатом міжнародно-правового регулювання праці є міжнародні правові стандарти, які являють собою регламентацію за допомогою міждержавних угод питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, покращенням її умов, охороною праці, захистом індивідуальних та колективних працівників [12, с. 447]. Таким чином, міжнародні норми про працю, регулюючи відносини між суб'єктами міжнародного права, здійснюють регулюючий вплив на внутрішньодержавні трудові відносини. Як вказує О. М. Номоконова, «трудова право постійно перебуває в стані розвитку, що передбачає зміну та адаптацію існуючих норм стосовно нових умов спілкування, перегляд застарілих норм і впровадження нових правил поведінки, в тому числі обумовлених змінами в міжнародному праві» [13, с. 7].

Тому, природно, виникає зв'язок між трудовим правом та міжнародним трудовим правом, що, на нашу думку, підпорядковується загальним принципам взаємодії і взаємовпливу двох самостійних правових систем – національної і міжнародної. Безсумнівно, існує вплив міжнародного трудового права на міжнародне приватне трудове право – як прямий (через закріплення спеціальних норм або режимів, що визначають працю іноземців (трудова мігрантів), або як у випадку трудових відносин моряків створюють певний режим їх праці в силу специфічних умов), так і побічний (через національне трудове право, імплементацію міжнародних трудових стандартів і поширення їх, у тому числі, на працюючих-іноземців). Така «класична» система взаємодії зазнає певних метаморфоз. Так, деякі автори стосовно регулювання трудових відносин з іноземним елементом в рамках міжнародного приватного права використовують поняття «міжнародне трудове право», що, на наш погляд, змішує вказану сферу відносин з публічно-правовими відносинами в рамках міжнародного права [2, с. 8]. Інколи використовується синонімічне поняття «міжнародне трудове право» стосовно міжнародного приватного трудового права, що створює певні труднощі терміноло-

гічного характеру, а здебільшого йдеться про поглинання міжнародним трудовим правом міжнародного приватного трудового права, включення трудових відносин з іноземним елементом у сферу міжнародного трудового права, включення до його складу внутрішньодержавного трудового права. Тому ми вважаємо за необхідне визначити місце міжнародного приватного трудового права в цілому і правового регулювання морських трудових відносин з іноземним елементом зокрема в системі права, їх співвідношення і взаємодію з міжнародним трудовим правом.

Теоретична спроба виокремити трудові відносини з іноземним елементом зі сфери міжнародного приватного права була зроблена в 1969 р. угорським вченим І. Сасі, який відмежовував від міжнародного приватного права міжнародне трудове право, розглядаючи його як відносно незалежну галузь права «поряд із трудовим правом» [14, с. 14].

С. О. Іванов, обґрунтовуючи свою позицію про виділення трудових відносин, ускладнених іноземним елементом, з міжнародного приватного права, вказував, що «...виділення міжнародного трудового права в галузь сучасного міжнародного права обґрунтоване. Можна говорити про міжнародне трудове право в тому ж сенсі, що і про міжнародне адміністративне або кримінальне право. Термін «міжнародне трудове право» може бути використаний для позначення тієї великої і специфічної галузі міжнародного права, яка має на меті забезпечити співробітництво держав у поліпшенні умов праці» [3, с. 102]. Подібні думки про неможливість віднесення до міжнародного приватного права трудових відносин висловлюють В. Г. Храбков [15, с. 89] та Н. Ю. Єрпілева [16, с. 11].

Як вказує Н. О. Хаустова в дисертаційній роботі, прихильники даної позиції аргументують свою думку, вказуючи на суттєві відмінності цивільного та трудового права та на незастосовність деяких класичних положень міжнародного приватного права до трудових відносин з іноземним елементом [17, с. 45].

Ми не згодні з такою точкою зору, з урахуванням віднесення міжнародного трудового права до міжнародного (публічного) права, з чітким визначенням його міждержавної правової природи, суб'єктного складу, кола джерел. На відміну від міжнародного приватного трудового права, у міжнародному трудовому праві немає трудових правовідносин, оскільки у публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права не можуть бути трудові правовідносини [3, с. 9].

Досить радикальний погляд на міжнародне трудове право висловив М. Л. Лютов. На думку вченого, визначення міжнародного трудового права виключно як галузі міжнародного права не відображає цього правового явища у всій його повноті. Пропонується говорити про міжнародне трудове право як про комплексне наукове правове явище, що поєднує елементи відповідної галузі міжнародного (публічного), національного права, а також акти міжнародного соціального партнерства, багатонаціональних корпорацій і міжнародних неурядових організацій, які не можна віднести до жодної з двох правових систем (національної та міжнародної) [18, с. 31, 37].

При цьому вчений висловлює негативну думку щодо включення розділів про трудові відносини, ускладнені іноземним елементом, у структуру міжнародного приватного права. Як вказує М. Л. Лютов, «предмет колізійного національного законодавства, що стосується відносин у сфері праці, збігається з предметом звичайного трудового законодавства, у зв'язку з чим немає ніяких підстав для невключення колізійних трудових відносин у систему галузі трудового права в якості одного з інститутів. Оскільки і термін «міжнародний» (що стосується відносин між державами), і термін «приватний» (недоречний щодо трудового права як приватно-публічної галузі) не дають коректної характеристики даного правового інституту, поширений зараз термін «міжнародне приватне трудове право» ... слід

виводити з наукового обігу. Більш логічним виглядає використання терміна «транскордонне правове регулювання праці» [18, с. 30-31].

Таким чином, з одного боку, на основі міжнародного трудового права автор виділяє комплексну галузь, яка об'єднує норми як національного, так і міжнародного права, причому включає норми, що регулюють відносини аж ніяк не міждержавного характеру, виводячи її за межі двох правових систем, а з іншого – звужуючи предмет правового регулювання міжнародного приватного трудового права. При цьому в якості аналогії автор наводить *Lex mercatoria*.

Ми категорично не згодні з автором стосовно висновків (у частині «розбалансування» системи міжнародного права, з досить чітко виокремленими галузями і критеріями виокремлення – міждержавні відносини), але приймаючи до уваги його аргументи, вважаємо, що ситуація є діаметрально протилежною. Ми схильні розширювати сферу саме міжнародного приватного трудового права за рахунок включення в нього міжнародних договорів та інших джерел міжнародного права (коли йдеться про регулювання відносин між працівником і роботодавцем, особливо судновласником і моряком), норм м'якого права (резолюції ІМО, МОП), розширення суб'єктного складу (міжнародні морські профспілки), що не суперечить положенням міжнародного приватного права щодо кола джерел і досить ліберального відношення до суб'єктного складу. Ми згодні з концепцією виходу за межі національного права, але і такий підхід до міжнародного приватного (трудового) права цілком допустимий. Все це свідчить про достатню самостійну сферу регулювання трудових відносин з іноземним елементом і дійсно дозволяє говорити про транскордонне правове регулювання праці за аналогією з *Lex mercatoria*, але саме в контексті міжнародного приватного трудового права. Даний підхід найбільш яскраво проявляється щодо правового регулювання праці моряків. При цьому потрібно зазначити специфіку міжнародного приватного морського права, яке цілком обґрунтовано, на думку деяких авторів, носить транснаціональний характер і виходить за рамки як національного, так і міжнародного права [19, с. 215-219]. Але при цьому не відкидається приватноправа сутність міжнародного приватного морського права, і міжнародне морське право не зливається з морським правом. При цьому ми переконані, що ті ж фактори, які дозволяють говорити про транснаціональний характер міжнародного приватного морського права, певною мірою впливають на трудові відносини на морі.

У цьому зв'язку досить цікавий підхід до міжнародного трудового права застосує О. М. Номоконова [20]. Метою її дослідження є порівняльне дослідження норм міжнародного права і російського трудового права, що забезпечують правове регулювання праці моряків. Автор пропонує розрізнити міждержавне і міжнародне право, відносячи до сфери регулювання останнього відносини за участю суб'єктів, не наділених владою – індивіда (людини) і юридичних осіб. Як зазначає вчений, «в міжнародному праві нормативно закріплений принцип одночасного регулювання праці моряків нормами міжнародного права і нормами національного права держав. Таким чином, спочатку в основу правового регулювання праці моряків покладено принцип паралельного регулювання, що означає одночасний та відповідний один одному розвиток міжнародної та національної складової». При цьому «Міжнародне трудове право становить собою «двоїсту» систему правових норм, що включає в себе як норми міжнародного трудового права, так і норми національного трудового права держав» [20, с. 14-15]. Цікавим є обґрунтування автором своєї концепції: «Такий підхід дозволяє полегшити дослідження проблем одночасного (паралельного) правового регулювання праці моряків як міжнародно-правовими нормами, так і нормами російського трудового права. Саме таке розуміння сукупності міжнародно-правових та наці-

онально правових норм про працю полегшує процес порівняльного дослідження зазначених норм, а також процес їх зближення. Крім того, це дозволить уникнути непотрібного дублювання в різних нормативних актах. Висування тези про двоїстий характер даної системи норм дозволяє одночасно розглядати і аналізувати правовідносини між різними за правовим статусом суб'єктами: працівниками (моряками), роботодавцями (судновласниками), державами та міжнародними організаціями» [20, с. 14-15].

Як ми бачимо, є суб'єктивний підхід до виділення «гібридного» міжнародного права та відповідного йому міжнародного трудового права, що суперечить як доктрині сучасного міжнародного права, так і фактичному співвідношенню між двома правовими системами. Причому незрозуміла мета об'єднання в одне утворення різних за природою норм – міжнародних і внутрішньодержавних. Дійсно, якщо метою є проведення порівняльного дослідження норм двох правових систем, то який сенс поєднувати їх в одну галузь – тоді про яке порівняльне дослідження може йти мова?

О. М. Номоконова обґрунтовує виділення міжнародного морського трудового права, із чим ми в принципі згодні, але як підгалузі класичного міжнародного трудового права (або комплексної підгалузі міжнародного права). Запропонований суб'єктний склад – держава і міжнародні організації, роботодавці – судновласники; працівники – моряки; посередники між працедавцем-судновласником і працівником-моряком – агентства найму моряків, або кріюінгові агентства – носить змішаний характер і відповідає більше міжнародному приватному трудовому праву (за наявності іноземного елемента), ніж класичному міжнародному, з можливістю виокремлення в ньому самостійного інституту – правового регулювання праці моряків у міжнародному приватному трудовому праві.

Обґрунтовуючи виокремлення міжнародного морського трудового права, вчений використовує критерій методу правового регулювання, об'єднуючи публічно-правовий метод з приватноправовим, причому властивим міжнародному приватному праву: «Особливості методу правового регулювання праці моряків також підтверджують тезу про галузеву відокремленість цієї групи правових норм. Зокрема, поряд з імперативно встановленим національним законодавством і міжнародним правом нормами у правовідносинах за участю моряків використовується також автономія волі сторін» [20, с. 37]. Більше того, характеризуючи трудові відносини за участю моряків, підкреслюючи наявність у них іноземного елемента як основної ознаки, О. М. Номоконова тим не менш зазначає, що «у всіх перерахованих вище випадках можна говорити про міжнародні трудові відносини, тобто про різновид суспільного зв'язку, що виникає в результаті впливу норм трудового права різних держав, а також у деяких випадках і міжнародного трудового права, на відносини із застосування найманної праці» [20, с. 40], незважаючи на те, що дана ознака є обґрунтуванням віднесення відносин до міжнародного приватного трудового права.

Висловлена вище нами ідея про транснаціональне морське трудове право (назвемо його так), на нашу думку більш природна, але вона не відкидає існування ні міжнародного трудового права як галузі міжнародного права, ні міжнародного приватного трудового права як галузі національного міжнародного приватного права, ні національних трудових норм, що регулюють працю моряків, а, швидше, відображає специфіку правового регулювання трудових відносин на морі, що носять у ряді випадків досить умовно транснаціональний характер. Але фактично всі приватноправові суб'єкти трудових відносин на морі перебувають під юрисдикцією якоїсь держави і, на відміну від зовнішньоторговельних відносин, безпосередньо не підпадають під дію положень міжнародних договорів, а тільки за допомогою їх імплементації державою прапора судна

або шляхом контролю за дотриманням застосованих міжнародних трудових стандартів держави порту. Але при цьому застосовність до правових відносин моряків іноземного права досить велика у зв'язку з поширеною практикою найму на іноземні судна. У силу цього неминуче виникає «іноземний елемент» і, відповідно, підлягають застосуванню норми міжнародного приватного трудового права.

Причому О. М. Номоконова відзначає, що «національне законодавство моряка не може бути застосовано до трудових правовідносин між роботодавцем і членами екіпажу і тому не здатне захистити велику кількість російських моряків, які працюють на судах під «зручними» прапорами. У зв'язку із цим виникають відносини з іноземним (міжнародним) елементом, або міжнародні трудові відносини» [20, с. 17]. Тим самим авторка визнає наявність іноземного елемента, але називає ці відносини міжнародними трудовими, виокремлюючи їх зі сфери міжнародного приватного трудового права.

Підводячи підсумок дискусії про можливість застосування понять «міжнародне трудове право», «міжнародні трудові відносини» до трудових приватноправових відносин, пошлемося на думку А. А. Спектор, з якою ми абсолютно згодні, що наведені поняття є не зовсім вдалими найменуваннями з позиції міжнародного приватного права [21, с. 3].

Між міжнародним приватним трудовим правом та міжнародним трудовим правом є тісний зв'язок, перш за все, через міжнародні угоди з питань праці, які поширюються на іноземців, які є джерелами як міжнародного приватно-

го трудового права, так і міжнародного трудового права. Як джерело міжнародного трудового права, предметом такої угоди є зобов'язання держави зі встановлення умов праці та зайнятості, а реальні трудові відносини складаються на підприємствах між іноземними працівниками та керівництвом підприємства.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що між міжнародним приватним трудовим правом та міжнародним трудовим правом немає конкуренції за сферу регулювання, бо характер та зміст правовідносин, суб'єктний склад у них різні. Вони доповнюють один одного, мають деякі схожі джерела та забезпечують регулювання трудових правовідносин на будь-яких рівнях та різними механізмами. У тому разі, коли трудові відносини ускладнені іноземним елементом і відносно них діють міжнародні угоди з питань праці, які містять положення щодо цих категорій працівників (як загального характеру, що діють на всіх працівників, як національних, так і іноземних окремої галузі, чи тільки на іноземних працівників), то вони є джерелом міжнародного приватного трудового права, оскільки стосуються праці іноземців. Дія положень цих міжнародних угод може бути як безпосередньою, так і через державне законодавство.

Тому, на нашу думку, доцільно стосовно трудових відносин з іноземним елементом у рамках міжнародного приватного права використовувати поняття «міжнародне приватне трудове право», а міжнародне трудове право застосовувати виключно у сфері міжнародного публічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аметистов Э. М. Международное трудовое право и рабочий класс / Э. М. Аметистов. – М. : Международные отношения, 1970. – 184 с.
2. Бекашев Д. К. Международное трудовое право : учеб. пособие / Д. К. Бекашев. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 336 с.
3. Иванов С. А. Проблемы международного регулирования труда / С. А. Иванов. – М. : Юрид. лит., 1964. – 343 с.
4. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право : учебник для вузов / И. Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
5. Шкунаев В. Г. Международная организация труда вчера и сегодня / В. Г. Шкунаев. – М. : Международные отношения, 1968. – 247 с.
6. Янулов И. Международное трудовое право / И. Янулов. – София, 1945. – 207 с.
7. Friedman W. The Changing Structure of International Law / W. Friedman. – London : Columbia University Press 1964. – P. 164.
8. Valticos N. Droit international du travail / N. Valticos. – Paris., 1970. – 269 p.; Valticos N. International Labour Law / N. Valticos. – Deventer ; Kluwer, 1979. – 267 p.
9. Valticos N. International Labour Law / N. Valticos, G. von Potobsky. – Deventer [u.a.] Kluwer 1995. – 322 p.
10. Батлер У. О системе российского права / У. Батлер // Труды МПОА. № 9. – М. – 2002. – С. 29–31.
11. Йосипович М. Трудовое право Югославии / М. Йосипович ; пер. с серб.-хорв. – М. : Юрид. литература, 1989. – 320 с.
12. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право : учебник для вузов / И. Я. Киселев. – М. : Дело, 1999. – 728 с.
13. Номоконова Е. Н. Особенности правового регулирования трудовых отношений моряков по международному и российскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Е. Н. Номоконова. – Владивосток, 2003. – 228 с.
14. Szaszy I. International Labour Law / I. Szaszy. – Budapest. 1968. – 465 p.
15. Храбсков В. Г. О концепции «гражданско-правового характера отношений» в международном частном праве и некоторых дискуссионных вопросах хозяйственного права / В. Г. Храбсков // Государство и право. – 1997. – № 12. – С. 88–95.
16. Ерпылева Н. Ю. Международное частное право : учебник для вузов / Н. Ю. Ерпылева. – М. : Издательский дом «NOTA BENE», 1999. – 368 с.
17. Хаустова Н. А. Защита трудовых прав граждан в международном частном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Н. А. Хаустова. – М., 2006. – 190 с.
18. Лютов Н. Л. К вопросу о понятии «Международное трудовое право» / Н. Л. Лютов // Московский журнал международного права. – 2011. – № 2 (82). – С. 23–41.
19. Короткий Т. Р. О принадлежности международного частного морского права / Т. Р. Короткий, А. П. Ладыненко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса : Фенікс, 2008. – Вип. 33. – С. 528–33;
20. Короткий Т. Р. Место международного частного морского права в праве / Т. Р. Короткий // Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів : матеріали Міжнародної наукової конференції / за заг. ред. Є. О. Харитонова. – О. : Фенікс, 2008. – С. 215–217.
21. Номоконова Е. Н. Особенности правового регулирования трудовых отношений моряков по международному и российскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Е. Н. Номоконова. – Владивосток, 2003. – 228 с.
22. Спектор А. А. Трудовые отношения, осложненные иностранным элементом, как объект международного частного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. А. Спектор. – М., 2004. – 146 с.